

**ՄԱՐԴՈՒ ԵՎ ԱՇԽԱՐՀԻ ԳԻՏԱԾԱՆԱԶՈՂԱԿԱՆ
ԸՄԲՈՆՈՒՄՆԵՐԸ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ**

Մեծահամբավ հայ գիտնական Անանիա Շիրակացին (VII դար), որ բնական գիտությունների հիմնադիրն է միջնադարյան Հայաստանում, դեռևս վաղ միջնադարում հետազոտողներին աշխարհի փորձնական ճանաչման կոչ էր անում:

Ուշագրավ է Անանիա Շիրակացու գիտական ժառանգության Հ.Դեպմանի բնութագրումը. «Ըստ մաթեմատիկական կուլտուրայի հնության, Խորհրդային Միության ժողովուրդների մեջ առաջին տեղն են հայերը: Հայերի մոտ VII դարում հանդես է եկել հիանալի գիտնական Անանիա Շիրակացին, որի աշխատանքների մեծ մասը հասել են մեր ժամանակները: Անանիա Շիրակացին եղել է մաթեմատիկոս, աստղագետ, օդերևութաբան, պատմաբան և աշխարհագրագետ: Նա իր աշխատություններում, բացի զուտ մաթեմատիկական խնդիրներից արծարծում է նաև այլ հարցեր՝ երկրի զննածառայության, լուսնի և արեգակի խավարումների, մաթեմատիկայում գրոյի օգտագործման, բազմանդամ թվերի, օրացուցային ժամացույցների և այլնի մասին: Եվ նա այդ ամենն ասել է այն դարաշրջանում, երբ եվրոպական ժողովուրդներից ոչ մեկը այդ հարցերի ուսումնասիրությամբ չէր զբաղվում»:¹

Աշխարհի փորձնական ճանաչողության ընթացքում հաստատվեցին Անանիա Շիրակացու գիտական շատ եզրակացությունները, մասնավորապես, երկրի զննածև լինելու, երկիր մոլորակի՝ բնական ճանապարհով առաջացման, լույսի երկարության երկրորդայնության մասին նրա պնդումները և մի շարք այլ գիտական վարկածները: Ուսումնասիրվող երևույթների նկատմամբ Անանիա Շիրակացու անաչառ ու քննախույզ վերաբերմունքը, նրա գիտական հետաքրքրությունների ծավալայնությունը նըպաստեցին աշխարհաճանաչման դոգմատիկ շրջանակներից դուրս գալուն: Հենց այդպիսի վերաբերմունքի դրսևորումներից մեկն էլ եղավ բնության փորձնական ճանաչողության Անանիա Շիրակացու, արդեն հիշատակված կողմնորոշումը: Ինչ վերաբերում է աշխարհի ճանաչելիությանը, ապա Շիրակացու կարծիքով՝ «մարդիկ դա սովորում են փորձով»² և այդ բանն անում են երեք ձևով՝ ճանապարհորդելով, դիտելով ու լսելով, չցանկանալով զոյություն ունեցածի մասին լիովին անտեղյակ մնալ: Ուշագրավ է այն, որ վաղ միջնադարում հայ գիտնականը իմաստասիրում է ընկալման դիտողական զգայարանների միասնության մասին, որը գիտության ժամանակակից տվյալներով գիտելիքի ձեռքբերման շուրջ 65 տոկոսն է:

Աշխարհը փորձնական եղանակով ճանաչելու գաղափարն ակտիվորեն պաշտպանում էր նաև միջնադարյան հայտնի նշանավոր պետական, քաղաքական, ռազմական, մշակութային գործիչ Գրիգոր Մագիստրոսը (մոտ 990-1058թ.թ.), որը շատ բարձր կարծիքի էր Անանիա Շիրակացու և նրա բնագիտական աշխատությունների մասին: Մագիստրոսի կարծիքով, քանի որ աշխարհը մեր իմացության օբյեկտն է, հետևաբար այն պետք է ուսումնասիրել անմիջականորեն: Հակադրվելով միջնադարի կարծր ավանդույթներին՝ գիտնականը իր ժամանակակիցներին ուսուցանում էր, որ մարդկային մարմինն ուսումնասիրելու համար պետք է դիմել ոչ թե աստծուն, այլ հարկավոր է զբաղվել անատոմիայով, մարդակազմություն իմանալ, հիվանդանալու դեպքում ուսումնասիրել մեծ բժշկապետեր, գիտական բժշկության հիմնադիրներ Հիպոկրատի և Գալենի աշխատությունները:

Գրիգոր Մագիստրոսը իր ժամանակի բազմակողմանիորեն կրթված մտածողներից էր, որը շարունակում էր զարգացնել Անանիա Շիրակացու գիտական ավանդույթները՝ գիտության տվյալները օգտագործելով բնության երևույթների պարզաբանման համար: Գրիգոր Մագիստրոսը մեծ տեղ և դեր էր տալիս աշխարհիկ գիտություններին:

¹ Հայ մշակույթի նշանավոր գործիչները (V- XVII դար), Եր., 1976, էջ 111-115:

² *Антология мировой философии. Т. 1, ч. 2, М., 1969, стр. 643.*

Նրա կողմից քարգնանվում են գիտության տարրեր բնագավառներին վերաբերող մեծ-արժեք աշխատություններ, այդ թվում նաև՝ Էվկլիդեսի երկրաչափությունը:³

Գրիգոր Մագիստրոսը կոչ էր անում գիտությանը լուսավորել, խորամուխ լինել գիտությունների մեջ և ասածուն մերձենալու լավագույն միջոց էր համարում անձի լուսավորյալ լինելը. «Եւ ոչ է հնար մերձենալ Աստուծոյն, եթէ ոչ գիտութեամբ լուսաւորել զանձն»:⁴

Անանիա Շիրակացու գիտաճանաչողական և ուսուցողական գաղափարներն իրենց հաստատումն ու զարգացումն են ստացել մեծավաստակ գիտնական և մանկավարժ Հովհաննես Մարկավազի (1045-1129) բնագիտական աշխատություններում: Հովհաննես Իմաստասեր Մարկավազը բացեիքաց հռչակեց մտածողի՝ ճշմարտության որոնման ազատ, այլ հեղինակությունների կողմից չսահմանափակվող իրավունքը:

«Վայելչագրությունն անկարող է բացահայտել ակնհայտ ճշմարտությունը, ինչպես և նկարված ու ստեղծված պատկերը չի կարող վերարտադրել շարժման մեջ գտնվող կենդանի էակին, որովհետև մերձենում է առասպելապատում խոսքի և սուտ վկայության...: Հարկավոր են ջանք ու տքնություն խոսքերի և իրերի համապատասխանությունը ճանաչելու համար, որովհետև ոչ թե խոսքն է հաստատում իրի ստուգությունը, այլ իրը՝ խոսքի, և սրանից էլնելով պետք է փնտրել ճշմարտություն... և այսպիսի եղանակով, ըստ մեր սովորության, մենք բազում իրեր հետազոտեցինք»:⁵

Գիտնականի քննախույզ միտքը հակված է երևույթների և իրերի մասին ճշմարտացի և հավաստի գիտելիք ձեռք բերելուն, ճանաչողության փորձնական եղանակին. «Եւ այն դյուրահավատ մարդկանցից չեն, որ առանց քննության հավատամ ամեն մի խոսքի և խարվեն, որովհետև առանց քննելու և փորձելու, չի կարելի ընդունել որևէ պնդում»:⁶

Շարունակելով Անանիա Շիրակացու գիծը, Հովհաննես Մարկավազը հանդես եկավ որպես բնությունը փորձնական եղանակով ճանաչելու գաղափարի՝ ճշմարտությանը հասնելու միակ վստահելի ուղու վճռական պաշտպան. «Առանց փորձի կարծիքը չի կարող ճշմարիտ համարվել, և փորձն է հաստատուն և աներկբայ»:⁷ Մարկավազի համոզմունքով՝ փորձով չհաստատված կարծիքը չի կարող ճշմարտացի լինել: Միայն փորձն է արժանահավատ ու անառարկելի: Դրա համար էլ մտածողի կարծիքով, պետք է գիտենալ ոչ թե հին գրքերը, այլ փորձը ինքնուրույն ձեռք բերել՝ բնության մասին գիտելիքների հիման վրա:

Հովհաննես Մարկավազը ոչ միայն հայտարարում, այլև իր գիտական գործունեության ընթացքում գործնականորեն կիրառում էր աշխարհը փորձնական եղանակով ճանաչելու սկզբունքը: Նա ենթադրում էր, որ տիեզերքի հիմքը կազմում է տիեզերական հրե երկրագունդը («անչափելի ու անսահման մատերիան»): Մարկավազը հիմնավորում է աշխարհի բնական ճանապարհով առաջացումը, դրա առաջացման հիմքը համարելով «արփին զանբաւ նիթն»:⁸ Ըստ Հովհաննես Մարկավազի՝ շրջապատող նյութական աշխարհը ստեղծվել է ոչ թե ոչնչից, այլ սկզբնապես գոյություն ունեցող «անձն», «անորոշ» նյութից, որը հետագայում բնական ճանապարհով փոխարկվել է կրակի, օդի (հողմերի) և հողի:⁹

Ուշագրավ է նաև Հովհաննես Իմաստասերի պնդումը երկրի գնդաձևության և տիեզերական տարածության մեջ դրա ազատ դասավորության մասին: Հետաքրքիր են նրա ենթադրությունները Երկիր մոլորակի ծավալի մասին: Ըստ Մարկավազի՝ Երկիրը փոքրածավալ է երկնային լուսատուների և այլ մոլորակների համեմատությամբ :

³ Գ. Պ ե տ ր ո ս յ ա ն, Մաթեմատիկան Հայաստանում հին և միջին դարերում, Եր., 1959, էջ 94-131:

⁴ Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը (հրատարակիչ և խմբագիր Կարապետ Կոստանյան) Ալեքսանդրապոլ, 1910, էջ 97:

⁵ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 3, Եր., 1976, էջ 340-341:

⁶ Նույնը:

⁷ Նույնը:

⁸ Կ. Մ ի ր ո ս յ ա ն, Հովհաննես Մարկավազի աշխարհայացքը, Եր., 1984, 63 էջ:

⁹ Նույնը:

Փորձի միջոցով աշխարհի ու բնության երևույթների ճանաչման սկզբունքն էր դավանում նաև մասնագիտությամբ բժիշկ, իր ժամանակի խոշորագույն բնագետ, մեծահամբավ բժշկապետ և ուսուցիչ Մխիթար Հերացին (XII դար), որին ժամանակակիցներն անվանում էին «Մեծ Մխիթար»: Այդպես է մեծարվել Հերացին թե՛ հայ միջնադարյան մտածողների, թե՛ օտարագիտների կողմից. Մխիթար Հերացու մասին մեծարման և երախտագիտության խոր զգացումով է արտահայտվել XII դարի արաբ բժշկապետ Աբու-Մայիդը, որը Հերացուն համարում է իր ուսուցիչը և խորին ակնածանքով խոսում հայ բժշկապետի և գիտնականի մասին:

Մխիթար Հերացին հիվանդությունները բացատրում էր բնագիտական տեսանկյունից: Նա խիստ անհրաժեշտ ու կարևոր էր համարում յուրաքանչյուր կոնկրետ հիվանդության օբյեկտիվ պատճառների ամենամանրամասն ուսումնասիրությունը, որ նրան և նրա հետևորդներին հաջողություն էր ապահովում բժշկական գործունեության ընթացքում:

1184թ. Հերացին գրում է, «Ջերմաց մխիթարություն» դասական աշխատությունը, որը նվիրված է միջնադարում լայն տարածում գտած մալարիայի, տիֆային հիվանդությունների, ժանտախտի, բնական ծաղկի, թոքային տուբերկուլյոզի, կարմիր քամու, հինգ ու վեցօրյա նոպայածև տենդերի և այլ սուր վարակիչ հիվանդությունների պատճառագիտության, ախտածնության, կլինիկական պատկերը բնորոշող ախտանշանների և դրանց բուժման ու հիվանդի խնամքի հարցերի նկարագրությանը:¹⁰ Ըստ արժանվույն գնահատվելով՝ հայ բժշկապետի և մեծ ուսուցչի գիտական աշխատասիրությունը թարգմանվեց աշխարհի տարբեր լեզուներով՝ ուսումնասիրողների կողմից արժանանալով բարձր գնահատականի:

«Երբ մենք առանց կանխակալ կարծիքի համեմատում ենք իրար «Ջերմաց մխիթարություն»-ից ընդամենը մի քանի տասնյակ տարի առաջ գրված՝ Հելդեգարդի բնագիտությունը հայ վարպետի գործի հետ, ապա տեսնում ենք, որ միանշանակ վերջինիս պետք է հանձնենք առաջնության դասինեպակը՝ բնության ավելի արմատական խնացության, ավելի հետևողական և առավել ինքնուրույն մտածողության, ինչպես նաև սխոլաստիկական մախապաշարմունքից լիովին զերծ լինելու համար»,- գրել է գերմանացի բժիշկ Էռնեստ Ջեյդելը երբ 1908թ. թարգմանում էր Մխիթար Հերացու երկը գերմաներեն:¹¹

Բժշկության վերաբերյալ իր աշխատություններում (մասնավորապես, արդեն հիշատակված «Ջերմաց մխիթարություն»-ում) Մխիթար Հերացին լայնորեն հենվում էր հիվանդների բուժման ոչ միայն իր, այլև ուրիշ բժիշկների կուտակած փորձի վրա:

Մխիթար Հերացու գաղափարներն իրենց հետագա զարգացումն ստացան XIII դարի մյուս նշանավոր բժիշկ-մանկավարժների՝ մասնավորապես «Զննութիւն բնութեան մարդոյ և նորին ցաւուց»-ի՝ իր ժամանակի համար խոր ու հիանալի գիտական շարադրանքի հեղինակ Գրիգորիսի ստեղծագործության մեջ, որն իր տրամադրության տակ ունեցել է նաև անտիկ բժշկագիտության պարծանք Հիպոկրատի (460-377թթ. մ. թ. ա.) աշխատությունները և մի շարք այլ հունարեն բժշկագիտական գրքեր:¹² Գրիգորիսի տրակտատում տրված են մարդու օրգանիզմի բնույթի և նրա կողմից հիվանդության հաղթահարման բնագիտական բացատրությունները: Հեղինակը ակնառու կերպով ցուցադրում էր մարդու և նրա հիվանդությունների նկատմամբ գիտական մոտեցման առավելությունը, որը հնարավորություն էր տալիս ամրապնդելու գիտաճանաչողական դիրքերը հայ միջնադարի բնագիտական մտքի մեջ:

Բնությունը, որպես մարդկային կեցության հիմք, իմացության օբյեկտ և իմաստուն ուսուցիչ, բարձր էր դասում նաև նշանավոր մանկավարժ Գրիգոր Տաթևացին (1346 - 1409թթ.): Իր «Հարցմանց գրքում» նա գրել է, - «Երկիրը մեր մայրն է: Նա ծնում է մեզ բոլորիս: Նա էլ հանդիսանում է այն ճոխ սեղանը, որից սնվում ենք մենք բոլորս: Նա է դաստիարակն ու կերտողը: Նա է արվեստներ, առաքիներություններ և իմաստություն սովորելու հիմքը»:

¹⁰ Հայ մշակույթի նշանավոր գործիչները, Եր., 1987, էջ 256-257:

¹¹ Մ. Կ ժ ո յ ա ն, Բժշկագիտությունը Հայաստանում XI- XIV դարերում, Եր, 1968, էջ 48:

¹² Նույն տեղում, էջ 54:

Բնության՝ որպես մարդկային իմացության աղբյուրի մասին այդ նույն միտքը կարմիր թելի պես անցնում է նաև Գրիգոր Տաթևացու «Քարոզության գրքում», որտեղ, մասնավորապես, ասվում է. «Բանական իմացությունը հետևում է իրերի էությանը, և բնությունից վեր այն ոչինչ չի ուսումնասիրում, որովհետև այն, ինչը մատչելի չէ բնությանը, մատչելի չէ նաև մտածողությանը»: Տաթևացու ըմբռումով՝ նախ բնությունը գոյություն ունի, հետո՝ «մեր իմացությունը»:

Ժամանակի բնագիտական միտքը նպատակաուղղելով դեպի բնության անմիջական, անկանխակալ և բազմակողմանի ուսումնասիրման անհրաժեշտությունը՝ միջնադարյան հայ առաջադեմ մտածողները դրանում էին տեսնում գիտության առաջընթացի և գիտելիքների կատարելագործման ու հարստացման բանալին:

НАУЧНО - ПОЗНАВАТЕЛЬНЫЕ ВОСПРИЯТИЯ ЧЕЛОВЕКА И МИРА В СРЕДНЕВЕКОВОЙ АРМЕНИИ.

___ *Резюме* ___

___ *В. Григорян* ___

Воззрения известных средневековых армянских мыслителей А. Ширакаци, О. Саркавага, Г. Магистроса, М. Гераци и других о восприятии человека и мира имеют важное значение, особенно в осуществлении педагогическо-воспитательных и национально-патриотических задач и в наше время.

Изложенный в статье материал свидетельствует, что представители прошлой армянской научной мысли, с этой точки зрения, были носителями прогрессивных воззрений и взглядов своего времени.